

BEVEZETÉS

A két mediterrán ország közötti kapcsolatok története természetesen sokkal régebbre nyúlik vissza, mint a második világháború évei. A történelem során sokszor fűtték össze szoros (dinasztikus, politikai, kulturális, gazdasági, stratégiai) szálak a két latin népet, szűkebb kutatásunk azonban csak az 1939–45-ös periódusra koncentrál.

A második világháború alatti olasz–spanyol kapcsolatok előzményeit az 1936–39-es spanyol polgárháborúban kell keresnünk. A második köztársaság ellen irányuló, 1936. július 17-én, a tábornokok vezetésével kirobbant katonai felkelés szinte azonnal nemzetközi támogatást kapott. Ezért nem véletlenül, a korszakkal foglalkozó történészek többsége a spanyol polgárháborút a második világháború prelúdiumának tekinti, hiszen az 1939 szeptemberében kirobbant világháború minden *főszereplője* valamilyen formában állást foglalt a spanyol ügy kapcsán. Franco tábornok és a nacionalista tábor igen jelentős anyagi és katonai támogatást kapott Mussolinitól és Hitlertől, s ez a későbbiekben természetesen sokban meghatározta mind az olasz–spanyol, mind a német–spanyol, de nem kevésbé az olasz–német kapcsolatok alakulását is. Kétségtelen, hogy az olasz és német segítség nélkül az erőviszonyok másképp alakultak volna a nacionalista és a köztársasági tábor között. Így Franco győzelme egyben az olasz és a német diktátorok győzelme is volt, ami determinálta Franco magatartását szövetségei irányába a második világháború alatt. A spanyol polgárháború igen kutatott terület spanyol, valamint más külföldi történészek között, és sok kutatás különösen a polgárháború nemzetközi támogatásának kérdésére koncentrált.¹

¹ Ezek közül csak néhány olyat emelünk ki, amely a polgárháború alatti olasz támogatás kérdését vizsgálja: Guido Mattioli: *L'aviazione legionaria in Spagna*, Róma, 1940.; Fernando Pérez de Sevilla y Ayala: *Italianos en España: reportaje retrospectivo de 1936 a 1939*, Madrid, 1958.; Luis García Arias: *La política internacional en torno a la guerra de España (1936)*, Zaragoza, 1961.; J. F. Coverdale: *I fascisti italiani alla guerra di Spagna*, Bari, 1977.; szintén tőle: *I primi volontari italiani nell'esercito di Franco*, In: *Storia contemporanea*, 1971. szeptember; Massimo Mazzetti: *I contatti del governo italiano con i cospiratori militari spagnoli prima del luglio 1936*, In: *Storia contemporanea*, 1979. december; Javier Tusell, Ismael Sáiz: *Fascistas en España: la intervención italiana en la guerra civil a través de los telegramas de la "Misión Militar Italiana in Spagna" (15 diciembre 1936–31 marzo 1937)*, Róma, 1981.; José Luis de Mesa: *El regreso de las legiones: la ayuda militar italiana a la España nacional, 1936–39*, Granada, 1994.; Juan Avilés Farré: *Las grandes potencias ante la guerra de España*, Madrid, 1998.

A kutatások azonban nem zárultak le, a mai napig élénk a történész szakma érdeklődése e téma iránt.²

A polgárháború befejezése után az „olasz-spanyol barátság” több kölcsönös látogatás formájában nyilvánult meg. Spanyol részről ki kell emelnünk Serrano Suñer olaszországi látogatását 1939 júniusában, melyet mind az olasz, mind a spanyol sajtó nagy érdeklődéssel kísért. Ekkor Suñer még *csak* belügyminiszter volt³, azonban hatalma már ekkor túlmutatott egy *egyszerű* miniszter hatáskörén. Suñer biztosította az olaszokat Spanyolország hálájáról, és hogy egy esetleges konfliktus esetén hazája egyértelműen a tengely oldalán foglalna állást. Az olaszok nagy rokonszenvet éreztek Suñer iránt, a sajtó „*Olaszország emberének*” nevezte el.

Olasz részről a külügyminiszter, Galeazzo Ciano tett baráti látogatást Spanyolországban 1939 júliusában. Jóllehet e látogatás során sem született a két nemzet között a jövőre vonatkozó írásos egyezmény, Franco egyértelműen kifejezte szándékát, hogy célja egyre határozottabban a Berlin-Róma tengely felé orientálódni. A kölcsönös miniszteri látogatások után megkezdődtek a *Caudillo* olaszországi látogatásának az előkészületei is. Az utat szeptemberre vagy októberre tervezték, azonban a háború kirobbanása miatt a látogatás végül nem valósult meg.⁴

A második világháború mindkét országot váratlanul és felkészületlenül érte. Spanyolország alig fél éve lábalt ki egy véres polgárháborúból: az ország romokban volt, a gazdaság szinte működésképtelenné vált, és az embervesztés számadatai is drámaiak voltak. Spanyolorzágnak az újjáépítéshez egy nyugodt békeidőszakra volt szüksége, nem pedig egy újabb háborúra. Mindezek ellenére a spanyol vezetők jól érzékelték, hogy Spanyolország nem maradhat teljesen közömbös egy olyan konfliktusban, mely Európa jövőjéről fog dönteni. Mégis, az adott gazdasági és katonai helyzetben Spanyolország nem vállalhatta a hadba lépést. A spanyol semlegesség hivatalos deklarációja 1939. szeptember 4-én történt meg, s erről Olaszországot is azonnal tájékoztatták (**1. dokumentum**). A körülményekre való tekintettel a spanyol kormányban mindenki a semle-

² A témában a legfrissebb kutatások eredményeit összegzi Morten Heiberg: *Emperadores del Mediterráneo. Franco, Mussolini y la guerra civil española*, Barcelona, Crítica, 2003.

³ 1938 február–1939 augusztus között Francisco Gómez Jordana állt a külügyi tárca élén. Őt Juan Beigbeter követte (1939 augusztus–1940 október). Serrano Suñer ekkor még a belügyminiszteri posztot töltötte be, és csak 1940. október 16-án foglalta el Beigbeter korábbi pozícióját.

⁴ A két latin diktátor nem is találkozott egészen 1941. február 12-ig. A bordigherai találkozó volt az első alkalom, hogy Mussolini és Franco személyesen is megismerjék egymást.

gesség mellett foglalt állást, azonban voltak, akik határozottabban (Jordana), és voltak, akik kevésbé határozottan (Serrano Suñer) deklarálták a semleges magatartást. Ez utóbbi csoport abban bízott, hogy a körülmények javulásával Spanyolországnak lehetősége nyílik majd kilépni a világpolitika színpadára, és megszerezni az őt megillető helyet a nagyhatalmak oldalán.

Mussolini elfogadta a spanyol álláspontot és egyetértett a semlegességük kinyilvánításával, azonban leveléből **(2. dokumentum)** már világosan kivehető, hogy Olaszország milyen álláspontra kíván helyezkedni a konfliktussal szemben. Mussolinit Francóhoz hasonlóan váratlanul érte a háború kirobbanása, és nem is leplezte felháborodását, hogy Hitler az ő előzetes megkérdezése nélkül bocsátkozott a háborúba. Olaszország szintén nem volt felkészülve sem katonailag, sem gazdaságilag egy világháborús részvételre. A kezdeti *nem hadviselő* státusz ellenére (mely tíz hónapig tartott) Mussolini vágya kezdettől fogva egy aktív háborús részvétel és egy világbirodalom felélesztése volt. A *Duce* – ahogy Galeazzo Ciano *Naplójában* megjegyzi – nem bírta sokáig, hogy csak külső és passzív szemlélője maradjon olyan eseményeknek, melyek az egész világot megrázzák.⁵ Az olasz magatartásban a döntő fordulatot az 1940. márciusában a Brenner-hágón rendezett Mussolini-Hitler találkozón⁶ hozta meg, ahol a *Führer* tájékoztatta az olasz diktátort a nyugati hadjáratra vonatkozó terveiről. Itt egy elvi megállapodás született arról, hogy Mussolini a kellő időben be fog lépni a háborúba. A kérdés tehát ekkor már nem az volt, hogy belép-e Olaszország, hanem az, hogy mikor és hogyan?

Olaszország intervenciója előtt azonban még egy fontos tisztázásra váró ügy volt függőben a spanyolokkal: a polgárháborús spanyol adósság törlesztésének kérdése, mely nem kis jelentőséggel bírt, ismerve az olasz gazdaság helyzetét, valamint a háborúra való felkészülés sürgető követelményeit. Az erről folyó tárgyalások ugyan megkezdődtek⁷, azonban a spanyolok halogató magatartása miatt csak 1940. május 5-én született meg a végső megállapodás.⁸ A teljes olasz kölcsön 8 milliárd líra volt, azonban a törlesztendő összeget mindössze 5 milliárd lírában állapították meg, ezzel is újabb tanújelét adva az olasz barátságnak és nagylelkűségnek. A tartozás visszafizetését 1942. december 31-én kellett megkezdeni, a teljes összeg törlesztésére pedig 25 évet kapott Spanyolország.

⁵ Galeazzo Ciano: *Ciano grófnaplója 1939–43*, Budapest, 1999. 156. o.

⁶ Santi Corvaja: *Hitler és Mussolini. A titkos találkozók*, Pécs, Alexandra Kiadó, 2001. 137–165. o.

⁷ Erről részletes dokumentációt lásd: *Documenti Diplomatici Italiani* (a továbbiakban: *DDI*), IX. sorozat, I. kötet, 222. o. (363. dok.); 408. o. (656. dok.); 442. o. (708. dok.); II. kötet, 249. o. (295. dok.); III. kötet, 253. o. (298. dok.); 310. o. (365. dok.)

⁸ *DDI*, IX. sorozat, IV. kötet, 261. o. (326. dok.)

A brenneri találkozót követően Mussolini Franco előtt sem akarta eltitkolni a világháborúval szembeni megváltozott álláspontját, és az olasz intervenció szándékát levélben közölte a *Caudillóval* (3. dokumentum), azonban még konkrét dátumra való utalás nélkül.

Franco tudta, hogy ez mit jelent: egy hadviselő Olaszországgal Spanyolország helyzete is megváltozik, és a két nemzet közötti barátság természetesen nagyobb kompromisszumot is fog jelenteni. Olaszország hadba lépésével, valamint a konfliktus Földközi-tengerre való kiterjedésével Spanyolország is egyre közelebb került a háborúhoz (4. dokumentum).

A Duce áprilisi levele után két hónappal – a tényleges olasz intervenció előtt egy nappal – Mussolini értesítette Francót országa hadba lépetéséről (5. dokumentum). Mussolini ügyes taktikusként nem mulasztotta el, hogy rövid üzenetében utaljon Gibraltárra, mely a spanyoloknak mindig is szívügye és fájó pontja volt.⁹ A spanyol válasz természetesen nem maradt el: Franco Olaszország hadba lépése napján *nem hadviselőre* változtatta országa addigi semleges státuszát (6. dokumentum). Ez a lépés egyrészt kifejezte Spanyolország szolidaritását Olaszország iránt, jóllehet az ország gazdasági és katonai helyzete nem tette lehetővé a háborúban való aktív részvételt; másrészt Spanyolország tengely iránti szimpátiájának kifejezésével azt is a világ tudtára adta, hogy nem áll szándékában lemondani területi követeléseiről (Gibraltár, észak-afrikai területek).

Anglia és Franciaország feszülten figyelte a spanyol magatartás alakulását. Úgy tűnt tehát, hogy Spanyolország Olaszország nyomában haladva egyre sodródik a tengelyhatalmak politikája és a háború felé. Azonban az éppen Spanyolországba érkező új angol nagykövetet, Samuel Hoare-t Franco az alábbi szavakkal nyugtatta meg: „*A nem hadviselő státusz nem jelenti azt, hogy változások történnének a semlegességben.*”¹⁰ Ennek ellenére a változás első jelei már megmutatkoztak: június 14-én – ugyanazon a napon, amikor a német hadsereg elfoglalta Párizst – spanyol csapatok vonultak be a nemzetközi felügyelet alatt álló tangeri övezetbe. Ezzel párhuzamosan a spanyol sajtóban, valamint az utcákon falangista demonstrációk formájában egyre fokozódott a Gibraltárt visszakövetelő kampány, mely ellen az említett brit nagykövet többször is tiltakozását fejezte ki.

1940 nyarán már Hitler szemében is felértékelődött Spanyolország szerepe. Tudta ugyan, hogy Spanyolországtól nem számíthat nagy katonai erőre, azon-

⁹ Gibraltár a spanyol örökösödési háború után került brit fennhatóság alá. A Szezie-csatorna megnyitásával Gibraltár nagyon fontos stratégiai ponttá vált az angoloknak, és mindkét világháborúban jelentős bázist jelentett az angol hadiflotta számára. Spanyolországnak a 18. századtól tehát létfontosságú kérdés volt Gibraltár ügye.

¹⁰ Manuel Espadas Burgos: *Franquismo y política exterior*, Madrid, 1988. 105. o.

ban Gibraltár megszerzése stratégiai szempontból kulcskérdés lehetett a háború további menetére nézve is. Ezért fokozott nyomást gyakorolt Francóra, nem egyszer Mussolinit használva fel közvetítőként **(7. dokumentum)**.

A német nyomás tovább fokozódott szeptemberben, amikor Serrano Suñer látogatást tett Németországban. A spanyol külügyminiszter ismételtlen felsorolta német kollégájának azokat a nehézségeket – gazdasági, katonai problémák, élelmiszer-, üzemanyaghiány... stb. – melyek akadályozzák a spanyol kormányt egy határozott döntés meghozásában. Azonban azt is kiemelte, hogy Spanyolország együtt akar működni Németországgal. A német fél e mögött az *együttműködési szándék* mögött azonnal átlátott: Spanyolország nem akart lemondani területi követeléseiről. Cserébe azonban a németeknek is megvoltak az igényei: a Kanári-szigetek egyikének átengedése Németországnak, illetve német katonai bázisok létesítése Marokkóban. Egyik fél sem akart engedni követeléseiből, ezért a találkozónak gyakorlatilag nem lett semmilyen eredménye. Már maga Hitler is úgy gondolta, hogy a spanyol intervenció sokkal többbe kerülne a tengely számára, mint amennyit valójában ér.¹¹ Azonban Gibraltárra vonatkozó tervciről egyelőre még nem akart lemondani.

Németországból való hazatérése után, október 17-én Serrano Suñer lépett az addigi külügyminiszter, Juan Beigbeder helyére.¹² Az olasz sajtó egyértelműen tengelybarát lépésként értékelte a miniszterváltást, és Hitler is úgy vélte, hogy Suñer kinevezése garanciát jelenthet a németeknek arra, hogy a tengely- és háborúellenes hangok elnémuljanak Spanyolországban.

Ilyen előzmények után került sor a Hendaye-i találkozóra **(8. dokumentum)** Franco és Hitler között.¹³ Hitler nem titkolt szándéka volt, hogy a spanyolokat kötelezettség vállalására bírja, hiszen ekkor már tervei között körvonalazódott a Gibraltár elfoglalását célzó hadművelet, mely a *Félix-terv*¹⁴ fedőnévű vált ismérté. Azonban ehhez elengedhetlen volt a spanyolok együttműködése, vagyis Spanyolország hadba léptetése.

A jelenlévők véleménye szerint a találkozó sokkal inkább monológok sorából állt, mintsem konstruktív párbeszédkekből. Franco ragaszkodott a már unalomig ismételt spanyol területi igényekhez, valamint az ország szegényes

¹¹ Galeazzo Ciano: i.m. 249. o.

¹² Beigbeder eltávolításának igazi oka angolbarát viselkedése, valamint a brit nagykövetel, Hoare-ral való barátsága volt. Ő valóban a semlegesség pártján állt, és nyilvánosan ki is jelentette: „*Ameddig én leszek a [külügy]miniszter, Spanyolország nem fog belépni a háborúba.*” (Idézi: Manuel Espadas Burgos: id.mű., 111. o.)

¹³ A találkozó részletes bemutatását lásd: Ricardo de la Cierva: *Hendaya. Punto Final. Un análisis de la entrevista Franco-Hitler basado exclusivamente en pruebas irrefutables*, Barcelona, Planeta, 1981.

¹⁴ A Félix-tervet lásd: Ricardo de la Cierva: i.m., 176–180. o.

gazdasági helyzetét és katonai felkészületlenségét hozta fel indokként, melyek miatt Spanyolország egyelőre még nem szánhatja rá magát egy határozott lépésre a tengelyhatalmak oldalán. A hadba lépés feltételeként katonai, nyersanyag-, élelmiszer- és üzemanyagbeli segítséget kért a tengelytől. Azonban Hitler célja nem egyezett Francóéval: a *Führer* úgy akarta bevonni Spanyolországot a háborúba, hogy ne kelljen garanciát vállalni a túlzott spanyol követelések teljesítésére. Ezért a *Caudillo* hajthatatlansága kifejezetten irritálta Hitlert, és úgy tűnt, soha nem fognak megegyezésre jutni a spanyolokkal. A végül mégis megszülető titkos jegyzőkönyv gyakorlatilag a Háromhatalmi Egyezményhez való titkos csatlakozáson kívül semmi konkrétumot nem tartalmazott.

A Hendaye-i találkozó után Hitler nem titkolta a spanyolokkal szemben kialakult ellenszenvét. Francóról úgy vélte, hogy csak véletlenül kerülhetett hatalomra, mivel nem rendelkezik semmiféle vezetői képességgel.

A németekkel kapcsolatban azonban Francóban sem alakult ki pozitív vélemény: „*Elviselhetetlen emberek. Úgy akarnak belerángatni a háborúba minket, hogy semmit nem adnának cserébe. Nem bízhatunk bennük addig, amíg nem szavatolják számunkra azt, ami jogilag megillet minket. Másképp nem lépünk be a háborúba.*”¹⁵

A két diktátor véleményéből látszik, hogy se az egyik, se a másik nem akart engedni: Francónak túl magasak voltak az igényei és a követelései, Hitler azonban nem akart adni semmit.

A találkozó sikertelensége ellenére a német diktátor még továbbra sem adta fel terveit. Hitler a Gibraltár elleni hadjáratot 1941 januárjára tervezte, addig azonban rá kellett volna bírnia a spanyolokat az intervencióra. 1940 decemberében végleges választ várt Francótól, azonban a *Caudillo* csak a kifogásokat ismételte el. Hitler felháborodott szövetségese határozatlanságán, melyet a tengellyel való együttműködés visszautasításaként értékel.

Spanyolország belső helyzete valóban nem tette lehetővé, hogy Franco egy olyan háborúra kötelezze el magát, mely még hosszúra nyúlhat. A megoldásra váró problémákról (élelmiszer-, nyersanyag-, üzemanyaghiány) a madridi olasz nagykövet is beszámolt Cianónak (9. dokumentum). Ebben a jelentésben Lequio külön kiemeli Suñer üzenetét, mely szerint csakis a németek hibája, hogy – mivel Spanyolország nem kapta meg a kért segítséget – országa még nem áll készen a hadviselésre.

Az eddigi sikertelenség ellenére Hitler közvetett módon továbbra is igyekezett nyomás alatt tartani Spanyolországot. Ebben Mussolinit használta fel eszközként, akit egy újabb találkozóval (Berghof, 1941. január 19.) sikerült

¹⁵ Paul Preston: *Francisco Franco. La lunga vita del Caudillo*, Milánó, 1997. 398.

rávennie, hogy találkozzon Francóval és bírja intervencióra Spanyolországot. „Csupán Franco hálátlansága akadályozta eddig a [gibraltári] akció végrehajtását. Ha rá tudná beszélni Francót, hogy lépjen be a háborúba, az még most is nagyon nagy segítséget jelentene (...). A Földközi-tengeren teljesen a mi javunkra fordulna a kocka...”¹⁶ – mondta Hitler. Mussolini tudta, hogy nem lesz egyszerű dolga a Caudillóval, mégis megígérte, hogy találkozni fog vele, és megpróbálja kipuhatolni szándékait.

Mint ismeretes, a két mediterrán diktátor 1941 februárjáig nem is találkozott személyesen egymással. Ez alkalommal azonban Franco elfogadta a Duce meghívását, s a találkozóra 1941. február 12-én az olasz-francia határon lévő Bordighera városkában került sor (**10. dokumentum**). Habár Mussolini Hitler előtt vállalta a közvetítő szerepét, mégsem bízott abban, hogy sikerül elérnie a spanyol intervenciót. A Duce kifejtette, hogy jóllehet Olaszországnak az utóbbi időben néhány katonai sikertelenséget kellett elszenvednie, a háború már eldőlt, és a tengely győzelme felől semmi kétség nem lehet. Valódi nyomást – mint ahogy azt Hitler elvárta tőle – nem gyakorolt Francóra, sőt kiemelte, hogy a döntés egyedül csak Spanyolországtól függ.

Valójában a bordigherai találkozó sem hozta meg azt az eredményt, amit Hitler remélt. Mussolini két tűz közé került: a spanyolok azt várták el tőle, hogy közvetítse a németek felé a követeléseiket, míg Hitler azt várta, hogy bírja rá Francót az azonnali intervencióra. Azonban Mussolininak mindenekelőtt saját és országa érdekeit kellett szem előtt tartania. A Führer ugyan azzal bízta meg, hogy gyakoroljon nyomást Francóra, azonban nem látta, hogy ez ekkor már nem állt Mussolini érdekében. Ugyanis, ha Spanyolország is hadviselővé vált volna, Olaszország egy riválissal találta volna magát szemben a Földközi-tenger medencéjében. Így érthető, hogy Mussolini miért nem lépett fel olyan meggyőződéssel, mint amit Hitler elvárt tőle. Annak ellenére, hogy a találkozó semmi újdonságot nem jelentett, mégis fontos mérföldkő volt a konfliktussal szembeni spanyol magatartás szempontjából. A német vezetők belátták, hogy Francónak nem áll szándékában elköteleznie országát a tengely oldalán.

A szövetségesek feszülten figyelték Spanyolország reakcióját. Ha csupán gazdasági oldalról akarjuk értékelni a helyzetet – mely nem elhanyagolható, tekintve Spanyolország akkori drámai helyzetét –, világosan látszik, hogy Franco két tűz közé került: egyik oldalról a németek gazdasági segítséget ígértek az intervencióért cserében, a másik oldalról azonban az angolszászok kínáltak bűzát a semlegesség fejében. Franco válasza a hintapolitika volt: úgy ma-

¹⁶ Santi Corvaja: i.m., 224. o.

nővezetett a hadviselő felek között, hogy – időt nyerve – egyik felé se tett konkrét elkötelezettséget vagy ígéretet.¹⁷

Hitler ekkor már letett a Félix-tervről, és a keleti hadjárat tervére koncentrált: a Szovjetunió elleni támadás 1941 nyarán indult meg. Ezt a lépést Spanyolország lelkesen fogadta, két oknál fogva. Az egyik ok, hogy a Szovjetunió elleni háborúban a kommunizmus elleni harc mellett foglalhatott állást (anélkül, hogy az éppen folyó konfliktusban hadviselő féllé válna). Konkrét „gesztusként” az önkéntesekből álló *Kék Hadosztály* szovjet frontra való kiküldésével vett részt Spanyolország a kommunizmus elleni küzdelemben. A lelkesedés másik oka pedig az volt, hogy a keleti hadjáratral a háború epicentruma eltávolodott a Földközi-tenger medencéjétől, s így Spanyolország lélegzetvételhez juthatott.

1941 őszétől Suñer ellenzéke egyre nőtt a spanyol belpolitikában, s helyzete kezdett gyengülni. A külügyminiszter politikai hanyatlása az olasz dokumentációban is jól nyomon követhető: 1941 szeptemberétől 1942 nyaráig a madridi olasz nagykövet több jelentésben beszámol a spanyol belpolitikai helyzetről, kiemelve a Suñer elleni támadások és ellenszenv fokozódását.¹⁸

A spanyol belpolitikát érintő másik kényes kérdés a restauráció ügye volt. Katonai körökben többen úgy látták, hogy a monarchia restaurációja jelenthetne kiutat a nehéz gazdasági helyzetből és az egyre mélyülő kormányválságból. Abban azonban, hogy mikor és milyen körülmények között történjen a restauráció, nem volt egyetértés. A monarchisták egyik része a trónörökös azonnali visszahívását akarta elérni, másik csoportjuk véleménye szerint azonban a monarchia visszaállításával meg kellene várni a világháború végét. A monarchista *spekulációkban* még Suñer is részt vett, amikor felröppent a hír, hogy olaszországi útja (1942 június) során látogatást fog tenni Svájcban is, hogy Don Juannal¹⁹ megvitassák a monarchia kérdését (**11. dokumentum**). A spanyol külügyminiszter szerint azonban két dolog még hiányzott ahhoz, hogy a restauráció megvalósulhasson: az egyik, hogy a *Caudillo* is beleegyezzen, a másik, hogy Don Juan közeledjen a tengelyhez.²⁰

¹⁷ A spanyol manőverezésről lásd még részletesen: Gömöri Endre: *A "vezércsel". Franco és Hitler: a hintapolitika iskolája*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

¹⁸ DDI, IX. sorozat, VII. kötet, 595. o. (582. dok.); VIII. kötet, 113. o. (116. dok.); 123. o. (130. dok.); 137. o. (136. dok.); 522. o. (481. dok.)

¹⁹ Don Juan az 1931-ben lemondott király, XIII. Alfonz fia volt, akit az utódlási törvények szerint megilletett a spanyol trón.

²⁰ Serrano Suñer és Ciano között Livornóban lezajlott beszélgetésről bővebben lásd: DDI, IX. sorozat, VIII. kötet, 690–692. o. (633. dok.)

A katonák és a Falange²¹ közötti legnagyobb összetűzésre 1942. augusztus 15-én, a begoñai merényletben került sor. Ekkor már Franco nem halogathatta tovább a döntést, át kellett alakítania a kormányát (**12. dokumentum**). A két legfontosabb posztjon lévő minisztertől, Suñertől (külgügy) és Varelától (hadügy) kénytelen volt megválni, hogy a kedélyeket lecsillapítsa és a válság végére pontot tegyen.

Az új külügyminiszter, Francisco Gómez Jordana²² kinevezésével a spanyol külpolitika új korszaka kezdődött meg, melyet a történészek a Jordana-fordulatként említenek. Jordana nem éppen tengelybarátságáról volt ismert, és ez a változás váratlanul érintette mind a tengelyt, mind az angolszászokat. Míg a németek és az olaszok igyekeztek nem túl nagy jelentőséget tulajdonítani a minisztercserének, arra hivatkozva, hogy a személycseré nem fog változást jelenteni Spanyolország külpolitikai irányvonalában²³, addig a szövetséges propaganda Jordana kinevezését Spanyolország semlegességhez való visszatéréseként értelmezte.

Hogy a tengely gyanúját eloszlassák, Jordana személyesen közölte az olasz ügyvivővel, hogy a spanyol külpolitika nem fog változni, és hogy Spanyolország soha nem fogja elfelejteni Olaszországnak a polgárháborúban kapott segítségét.²⁴ Franco maga is levélben biztosította Mussolinin arról, hogy a minisztercserével sem fognak változni Spanyolország jó kapcsolatai Olaszországgal.²⁵

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a Jordana-fordulat szinte majdnem egyszerre következett be a szövetségesek észak-afrikai partraszállásával (1942. november 8.). A partraszállás után Spanyolország magatartása egyre határozottabban ismét a semlegesség jeleit kezdte mutatni, jóllehet a spanyol politikai vezetők jelentős része még a tengely győzelmében bízott.

Az angolszászok afrikai megjelenésével Olaszország helyzete egyre bizonytalanabbá vált, és a már addig is népszerűtlen háború miatt a közhangulat egyre feszültebb lett, a fasiszta rezsimet egyre több kritikával illették (**13., 14. dokumentum**). Ekkor Spanyolország hadba lépítésének Hitler számára már nem volt különösebb jelentősége, nem így azonban Mussolini számára. A *Duce* a győzelem esélyének csökkenése, a katonai kudarcok, valamint saját népszerűségének hanyatlása hatására úgy vélte, egyetlen reménye már csak Spanyolországban lehet. Azonban Hitler szándékai már teljesen mások voltak. Mus-

²¹ Fasiszta inspiráltságú politikai mozgalom, mely az egyetlen engedélyezett párt volt Franco alatt.

²² Franco első kormányában már egyszer betöltötte ezt a posztot 1938. január 30. - 1939. augusztus 9. között.

²³ *DDI*, IX. sorozat, IX. kötet, 111. o. (103. dok.)

²⁴ Uo: 116–117. o. (108. dok.)

²⁵ Uo: 138–139. o. (133. dok.)

solini *kimérája* már minden alapot nélkülözött nemcsak a *Führer* magatartása, hanem Spanyolország megváltozott pozíciója miatt is. A spanyol külpolitika élén már nem a tengelybarát Suñer állt, hanem a határozott semlegesség felé hajló Jordana. A *Duce* mégis megkísérelte a lehetetlent, s az új olasz nagyköveten, Paulucci di Calbolin²⁶ keresztül újabb találkozóra hívta a spanyol diktátort. Azonban Franco nem lelkesedett az ötletért, visszautasította Mussolini ajánlatát.²⁷

Az olasz-spanyol kapcsolatokban az újabb törést Mussolini és a fasiszta rezsim bukása okozta. A szövetségesek 1943. július 10-én szálltak partra Sziciliában, és ekkor már nem lehetett megállítani az eseményeket. Július 16-án már Rómát bombázták, a július 24–25-én rendezett Fasiszta Nagytanács pedig végleg megfosztotta hatalmától Mussolinit. A bukott diktátor helyére III. Viktor Emánuel király Pietro Badoglio tábornagyot nevezte ki.

A drámai olasz változások pillanatában a római spanyol nagyköveti tisztséget Fernández Cuesta²⁸ töltötte be. Jó kapcsolatokat alakított ki olasz fasiszta vezetőkkel, így közvetlen közletről lehetett tanúja a Mussolini által megálmodott rezsim széthullásának. A július 25-i eseményekről a nagykövet közvetlenül a Nagytanács egyik főszereplőjétől, Dino Granditól értesült. Fernández Cuesta azonnal közölte a hírt Madriddal (**15. dokumentum**), ami érthető módon pánikhangulatot váltott ki, hiszen az analógia nyilvánvaló volt. Leginkább a falangista vezetők érezték veszélyben magukat. A fasizmus megbuktatását egyrésztől árulásnak minősítették, másrésztől azonban attól tartottak, hogy Spanyolország is Olaszország sorsára juthat. A falangista körök idegességét csak tovább fokozta, amikor Hayes, az amerikai nagykövet július 29-én egyértelműen közölte Francóval, hogy minden tengelybarát nemzetre Olaszországhoz hasonló sors vár. Azonban a *Caudillo* a nagykövet provokációjára nyugodtan válaszolt, s igyekezett az amerikai diplomata értésére adni, hogy a háború még koránt sincs megnyerve.

Az olasz fasizmus bukása azonban nem csak a spanyol falangistákra nézve volt veszélyes, de számos diplomáciai problémát is felszínre hozott. Ugyanis, mint ahogy várható volt, az olasz fasiszta vezetők közül sokan egy olyan országban akartak menedéket keresni, mely nemcsak barátja volt az olasz népnek, de melynek politikai berendezkedése is hasonló a megbukott olasz rezsiméhez. Így egyértelmű volt, hogy Spanyolországba akartak menekülni, s a kérés nem

²⁶ 1943. április 20-án adta át megbízólevelét Francónak.

²⁷ *DDI*, IX. sorozat, X. kötet, 363–365. o. (273. dok.)

²⁸ Fernández Cuesta y Morelo gyerekkori barátja volt José Antonio Primo de Rivera-nak, a spanyol Falange alapítójának. Személyében egy élvonalbeli falangistát neveztek ki az olasz nagyköveti posztra, melyet 1942 októbertől formálisan 1945 januárig töltött be.

is sokat késlekedett **(15. dokumentum)**. A kérvényezők között olyan élvonalbeli fasisztákat találhatunk, mint Dino Grandit, Galeazzo Cianót, vagy Mussolini lányát, Edda Mussolinit. A spanyol nagykövet többször megismételte a kérést, álnevek mögé rejtve az illető fasisztákat²⁹, azonban Madrid válasza elutasító volt. Egyértelmű volt, hogy a semlegesség mellett elkötelezett Jordana nem akarta sem magát, sem országát kompromittálni.

Tény tehát, hogy az olasz események jelentős befolyással voltak Franco döntéseire és hozzájárultak ahhoz, hogy külpolitikájában Spanyolország egyre távolodjon a tengely politikájától. A spanyol nagykövet 1943 augusztusában távozott Rómából, feladatait García Comín ügyvivőre hagyva.³⁰

A Badoglio-kormány szeptember 8-án írta alá a fegyverszünetet, azonban, mint ismeretes, Mussolini politikai karrierje sem fejeződött még be ekkor. Szeptember 12-én a németek kiszabadították *Gran Sasso*-i fogságából és a német megszállás alatt lévő Észak-Olaszországban egy bábkormány (*Repubblica Sociale Italiana* – Olasz Szociális Köztársaság) élére állították a mind szellemileg, mind fizikailag megtört Mussolinit.³¹

Ezzel Olaszország gyakorlatilag két részre szakadt, és két kormány létezett egyidejűleg. A világháború tovább folyt, de ezzel párhuzamosan egy polgárháború is kirobbant az olasz félszigeten. Ez a szakadás nem csak Olaszországban volt jelen, de a spanyolországi olaszok között is érezhető volt. Központi kérdéssé vált tehát, hogy a Spanyolországba akkreditált olasz diplomaták melyik oldalra állnak. Ezek nagy része a király mellett fejezte ki hűségét, vagyis a törvényes kormány képviselőit vállalták magukra. A spanyol nagykövet is hű maradt a királynak tett esküjéhez, azonban más spanyol városokban nem volt ilyen egyértelmű az olasz konzuli testület, valamint az olasz kolónia magatartása. A Spanyolországban élő olaszok közötti ellentétek gyakran jelentettek politikai és diplomáciai problémákat, de – mivel nem egyszer nyílt összecsúszásba keveredtek egymással és a spanyol hatóságokkal – veszélyesek voltak a közrend fenntartása szempontjából is **(17. dokumentum)**.

²⁹ Fernández Cuesta Grandit *Fernández* néven, a Mussolini családot *García* néven említi leveleiben.

³⁰ Fernández Cuesta utolsó jelentését 1943. augusztus 18-án írta. A következő jelentés már García Comín szignóját viseli.

³¹ Az Olasz Szociális Köztársaság külpolitikájáról részletesebben lásd: Marino Viganò: *Il Ministero degli Affari Esteri e le relazioni internazionali della Repubblica Sociale Italiana 1943–35*, Milánó, 1991.; Luigi Villari: *Affari esteri 1943–45*, Róma, 1948.; Annibale Zambarbieri: *La Repubblica di Salò e Mussolini visti da un osservatore spagnolo*, In: *Humanitas*, 2. sz., 1982. április, 274–294.; Jacques De Launay: *A fasiszmus végnapjai Európában*, Budapest, 1975.; Candiano Falaschi: *Az olasz fasiszmus végnapjai*, Budapest, 1975.; Ormos Mária: *Mussolini*. II. kötet, Budapest, 2000. 563–625. o.

Nem kevésbé volt kényes kérdés, hogy Spanyolország hogyan oldotta meg ezt a diplomáciai dilemmát. Tengelybarát országgént természetesen Mussolini és új kormányát kellett volna elismernie, azonban mint semleges ország – figyelembe véve, hogy a háborús események már nem a tengely számára voltak kedvezőek – a legitim olasz monarchia mellett kellett volna állást foglalnia Spanyolországnak. Hitlernek gyorsan sikerült elismertetni Mussolini bábállamát a tengely csatlós országaival, és a fasiszta sajtó közölte, hogy Spanyolország is elismerte hivatalosan Mussolini új államát **(18. dokumentum)**.

Azonban a valóságban ez nem történt meg. Jordana külügyminiszter a római spanyol ügyvivőnek azt az utasítást adta, hogy csak a legitim miniszterelnök előtt lássa el hazája képviselőtét. Vagyis Spanyolország az olasz monarchiával tartotta fenn hivatalos kapcsolatait, sőt Jordana még arra is utasította García Comínt, hogy kísérelje meg megszerezni az olasz külügyminisztériumtól az 1939–1941-es évek Spanyolországra vonatkozó dokumentációját, hogy ezzel elejét vegye a későbbi diplomáciai bonyodalmaknak. Ez tehát már egy markánsan semleges magatartás volt Spanyolország részéről, mellyel a *Caudillo* igyekezett leplezni korábbi tengelyhatalmakhoz fűződő – és '43-tól már egyre kompromittálabb – kapcsolatait. Ezt támasztja alá a spanyol Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Tanácsadó Hivatalának jegyzéke is, mely egyértelműen kinyilvánítja Spanyolország magatartását az olasz változásokkal szemben **(16. dokumentum)**.

Ennek ellenére a németek igen erős nyomást gyakoroltak Francóra, hogy Spanyolország hivatalosan is elismerje az Olasz Szociális Köztársaságot. Hitler a madridi német nagyköveten, Von Stohreren keresztül nem felejtette el emlékeztetni a *Caudillót*, hogy Mussolini annak idején, már a polgárháború alatt, egy pillanatig sem habozott elismerni Franco kormányát. Ez alkalommal Jordana gróf határozott semlegessége volt az, ami Francót végső soron meggyőzte, és október 31-én Franco bejelentette Spanyolország visszatérését a semleges pozícióhoz.

Jóllehet az olasz bábkormány spanyol részről való hivatalos elismerése tehát nem történt meg, bizonyos közvetett képviselőt mégis kialakult a fasiszta rezsimmel. A milánói spanyol konzul, Fernando Chantal azt az utasítást kapta, hogy összekötő szerepet töltsön be a Mussolini-kormány és a Franco-rezsim között. A konzul leveleiben hírt adott a spanyol külügyminiszternek az általános olasz helyzetről, a köztársasági fasiszta párton belüli korrupcióról és az egyetértés hiányáról, a német-olasz ellentétekről, az olasz városok folyamatos bombázásáról, valamint az olasz nép reményvesztett, kimerült lelkiállapotá-

ról.³² Chantal személyesen is találkozott Mussolinival, benyomásairól tájékoztatta madridi feletteseit is **(21. dokumentum)**. A *Duce* megsejtve az elkerülhetetlen tragikus sorsot, spanyol útleveleket kért szeretője, Clara Petacci családjának **(23., 24. dokumentum)**.

1945. április 25-én Mussolini még utoljára megpróbálta a spanyol konzul segítségét kihasználni: Chantal közreműködését kérte abban, hogy fel tudja venni Svájcban keresztül a kapcsolatot a szövetségesekkel **(28. dokumentum)**. A konzul azonban az események felgyorsulása miatt már nem tudta a kért közbenjárást teljesíteni. Mussolinit április 28-án szeretőjével és más fasiszta vezetőkkel együtt partizánok fogták el és végezték ki.

Chantal tevékenységével párhuzamosan Spanyolországban is megtalálhatjuk ennek a kettős képviseletnek az olasz megfelelőjét. A korábban malagai olasz konzul, Eugenio Morreale vállalta fel Mussolini kormányának madridi képviseletét egészen a *Duce* haláláig. Morreale az „*Olasz Szociális Köztársaság spanyolországi képviselője*” címet vette fel. A képviselet irodáját Madridban hozta létre, azonban több más spanyol városra³³ is kiterjedő hálózatot sikerült kiépítenie az olasz kolónia disszidens elemeinek aktív közreműködésével **(26. dokumentum)**.

A spanyol hatóságok sokáig nem tettek semmit, hogy Morreale és munkatársai illegális tevékenységét megakadályozzák. Pedig az olasz fasiszta ügynökök pusztja jelenléte is felháborodást és tiltakozást váltott ki mind a legitim olasz kormányt képviselő nagykövet, mind az angolszász nagykövetek részéről. Mindhárman szóban és írásban többször is kifejezték nemtetszésüket, és felszólították a spanyol külügyminisztériumot ezen rendellenes helyzet megszüntetésére **(19., 20., 22., 25. dokumentum)**. Jordana ugyan elismerte az amerikai nagykövet előtt, hogy Morreale az olasz fasiszta köztársaság képviselőjeként van jelen Madridban, azonban a fasiszta bábállammal való félhivatalos kapcsolat fenntartását azzal magyarázta, hogy a spanyol kormány nem hagyhatja képviselet nélkül az Észak-Olaszországban lévő spanyol állampolgárokat.³⁴

³² Chantal tevékenységéről részletesebben lásd: Zambarbieri: i.m.

³³ Az Olasz Szociális Köztársaság Madridon kívül képviseletet tartott fenn az alábbi városokban: Málaga, Huelva, Sevilla, Zaragoza, Murcia, Valencia, Algeciras, Vigo, San Sebastian, Logroño, Barcelona, Bilbao, Estepona, Miranda del Ebro, Palma de Mallorca.

³⁴ Aldo Albónico: *La Spagna tra Badoglio e Mussolini (1943–45)*. In: Nuova Rivista Storica, 1985, 3–4. sz., 244. o. A cikk szerzője hasonló példaként említi azon félhivatalos kapcsolatot, melyet a spanyol kormány az észak-afrikai francia kormánnyal létesített. Ezen kormány is rendelkezett képviselővel Madridban, annak ellenére, hogy a vichy-i nagykövet látta el a hivatalos francia képviseletet.

Amikor Mussolini halálának híre eljutott Spanyolországba, Morreale bejelentette Lequericának³⁵, hogy spanyolországi küldetése véget ért, tekintve, hogy az állam, melyet képviselt, megszűnt **(27. dokumentum)**. Ezután a madridi olasz fasiszta ügynökség és spanyolországi irodái feloszlottak.

Mussolini halála után az olasz-spanyol kapcsolatok történetében új korszak kezdődött. Az olasz baloldali sajtó – nem feledve a spanyol falangisták Badoglióval és az olasz monarchiával szembeni ellenséges viselkedését – spanyolelles kampánytól volt hangos **(32. dokumentum)**, és a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok azonnali felfüggesztését követelte. Azonban a külpolitikai vezetésben, valamint az olasz sajtóban megjelentek józanabb, realistább hangok is, melyek a nemzetközi helyzetre és fontos gazdasági okokra hivatkozva a diplomáciai kapcsolatok fennmaradása, valamint a viszony normális mederbe való terelése mellett tették le a voksukat **(29., 30. dokumentum)**.

Ennek eredményeként Rómában normalizálódott a helyzet az új spanyol nagykövet, José Antonio de Sangróniz y Castro³⁶ kinevezésével. Ugyanígy a spanyol kormány is formálisan jó kapcsolatot alakított ki az olasz állam új nagykövetével, Tommaso Gallarati Scottival³⁷. A két utóbbi diplomata munkássága, valamint az olasz-spanyol kapcsolatok 1945 utáni alakulása azonban már a történelem következő fejezetéhez tartozik.

³⁵ José Félix de Lequerica 1944. augusztus 12-től foglalta el Jordana halála után a külügyminiszteri posztot.

³⁶ 1945. január 3-án nevezték ki nagykövetté, de csak májusban foglalta el római helyét. A világháború befejezése után Sangróniz egyik jelentésében az olasz sajtó azon cikkeiről számol be, melyekben a Hitler-Mussolini levelezés Spanyolországra vonatkozó részeire tesznek utalásokat **(31. dokumentum)**.

³⁷ Gallarati Scotti 1945. február 15-én adta át megbízólevelét. 1946. december 28-ig képviselte hazáját Madridban.

A forrásokról

A második világháború alatti olasz-spanyol diplomáciai kapcsolatok kutatásában két nagyobb forráscsoportra támaszkodtunk. Az első csoportba tartoznak a levéltári iratok, a másodikba a már publikált dokumentumok.

A két mediterrán ország közötti kapcsolatok alakulása nyomon követhető az itt közölt dokumentumfordításokból. Ezek összeállításakor figyelembe vettük, hogy a fentebb említett mindkét forráscsoportból kerüljenek bemutatásra fontos dokumentumok.

Levéltári kutatást mindkét ország külügyi levéltárában végeztünk. A második világháború külpolitikai vonatkozású spanyol anyagai a spanyol külügyminisztérium irattárában (Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores, a fordításokban az AMAE rövidítést használjuk), az *Archivo Renovado* gyűjtemény második világháborúra vonatkozó fondjaiban (*Segunda Guerra Mundial*) lelhető fel. Témánk szempontjából ezek közül is az *Italia* címszó alatti dokumentáció anyagainak átnézése volt a legfontosabb. A spanyol külügyminisztérium levéltárában található iratoknak nincs egyedi levéltári jelzete. A fond (*legajo*, rövid.: *leg.*) „R”-jelzetén, és ezen belül az iratcsomó-jelzeten (*expediente*, rövid.: *exp.*) kívül az egyes iratok a keletkezésük idején rájuk vezetett ügyviteli adatok (dátum, sorszám) szerint különböztethetők meg.

Szintén folytattunk levéltári anyaggyűjtést az olasz külügyminisztérium levéltárában (Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, ennek rövidítése a továbbiakban ASMAE), ahol a legfontosabb iratok a *Serie Affari Politici 1931–45, Spagna* címszó alatti, számokkal jelzett fondokban (*busta*) találhatók. Ezen dokumentumok ügyviteli adatait is – ahol fennmaradt – szintén közöljük.

Az olasz diplomáciai iratok áttekintését némileg megkönnyítette, hogy *Documenti Diplomatici Italiani* (Olasz Diplomáciai Iratok) címmel már megjelent egy többkötetes sorozat, melynek bizonyos kötetei közlik a vizsgált korszak legfontosabb iratait (természetesen nem csak az olasz-spanyol relációkban). Ezek közül a 9. sorozat 1–10. kötetét (1939–1943), valamint a 10. sorozat 1–7. kötetét (1943–1948) néztük át. Ezekből is közlünk fordításokat.

Hasonló munka spanyol oldalról is született *Documentos Inéditos para la Historia del Generalísimo Franco* (Kiadatlan dokumentumok Franco Generálisusz történetéhez) címmel, azonban ezek közül itt területi okokból nem közlünk fordításokat.

A kapcsolatok vizsgálatakor szintén fontos forrást jelentenek a korszak diplomáciai főszereplőinek (külügyminiszterek, nagykövetek) visszaemlékezései, naplói. Ezek közül több is tartalmaz értékes dokumentumokat, melyek szintén hasznosak a két ország közötti kapcsolat még árnyaltabb megismerésére.

réséhez, azonban a fentebb említett okok miatt ezeket is mellőztük a fordítások összeállításánál.

Az itt közölt dokumentumok eredetileg spanyol és olasz nyelvű iratok (kivételt képez az angol és az amerikai követ levele [20., 22. dokumentum], melyek eredetije angol nyelvű, azonban a madridi levéltár dokumentációja a spanyol fordítást is őrzi). A kiválasztott és lefordított dokumentumok nagyobbik része jelentés, távirat, illetve magánlevél. Ezek mellett még szóbeli jegyzékek fordítása, két fontos találkozó jegyzőkönyve (1940. október 23. Hendaye; 1941. február 12. Bordighera), valamint két újságcikk fordítása is – ez utóbbiakat a nagykövetek mellékelték jelentéseikhez, és fontos momentumait emelik ki az olasz-spanyol kapcsolatok alakulásának – megtalálható e kötetben.

A fordítások sorrendje természetesen a dokumentumok időrendjét követi. Némileg aránytalannak tűnhet, hogy az 1944–45-ös esztendőkből több iratot választottunk ki, mint a megelőző évekből, azonban az 1943-tól fennálló kettős diplomácia izgalmas kérdésének bemutatásához – úgy véljük – nem felesleges több, és eddig még nem publikált dokumentum ismertetése.

A diplomáciai jelentések sokszor tele vannak kötelező bevezető, záró, udvariassági formulákkal, ügyviteli információkkal. Ezeket, mert felesleges, érdemi mondanivalót nem hordozó és gyakran kimondottan zavaró betéteket jelentettek, kivettük a szövegekből. Személynevek ismétlődésekor csak az első megjelenéskor közöljük a keresztnévüket is, később ezeket, valamint titulusaikat elhagyjuk. Mellőzésük azonban nem csonkítja a tartalmat.

Terjedelmi okok miatt a közölt iratok nagyobbik része nem a teljes dokumentum fordítása. Több oldalas jelentések esetében például, ahol a nagykövetek részletes információkkal szolgáltak a háború hadieseményeiről is, eltekintünk olyan részek közlésétől, melyek nem kapcsolódnak közvetlenül az olasz-spanyol kapcsolatok kérdésköréhez. Igyekeztünk ügyelni azonban arra, hogy az adott dokumentum tartalmi része ne sérüljön, a gondolatmenet követhető legyen a magyar olvasó számára.